

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Reidentification of the Historical Evolution in Yazd Vaght o SaatSquare
From the Beginning to the End of the Pahlavi Era
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

بازنمایی سیر تحولات میدان وقت و ساعت یزد از ابتدا تا انتهای دوره پهلوی

علی شهابی نژاد*

استادیار، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۱۱/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۱۹

چکیده

بیان مسئله: میدان وقت و ساعت از میدان‌های تاریخی و مهم شهر یزد است. در اوایل قرن هشتم ه. ق. در محدوده مکان این میدان، مجموعه مدرسه رکنیه بوده و به دلیل رصد مشهور وقت و ساعت، این نام بر روی این میدان باقی مانده است. به همین دلیل عمده تحقیقاتی که پیرامون میدان وقت و ساعت صورت گرفته متمرکز بر پیشینه مکانی این میدان در قرن هشتم ه. ق. است و این در حالی است که در وضع کنونی هیچ‌کدام از عناصر محصورکننده میدان مربوط به قرن هشتم ه. ق. نبوده و متعلق به بازه‌های زمانی معاصرتر است.

هدف پژوهش: پژوهش سعی در شناساندن لایه‌ها و تحولات معاصر میدان دارد. **روش پژوهش:** به منظور تحقق این هدف رجوع به منابع مختلف ضرورت داشت. به همین منظور در بخش گردآوری اطلاعات، با استفاده از روش ترکیبی و رجوع به منابع مختلف شامل تاریخ محلی، پژوهش‌های تاریخی معاصر، شواهد میدانی، گزارش‌های باستان‌شناسی، آرشیو عکس‌های تاریخی، عکس‌های هوایی و به‌ویژه استفاده از منابع شفاهی تلاش شده تا اطلاعات جامعی در ارتباط با تاریخ میدان گردآوری شود. در بخش تحلیل با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و با اتکا بر تفسیر متون و اسناد تاریخی، تاریخچه و تحولات میدان وقت و ساعت از ابتدا تا دوره معاصر و با تأکید بر بازه زمانی تا انتهای دوره پهلوی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

نتیجه‌گیری: نتایج تحقیق نشان می‌دهد که قدیمی‌ترین عنصر محصورکننده میدان در وضع کنونی، بنای آب‌انبار وقت و ساعت است. همچنین عمده بناهای محصورکننده میدان مربوط به دوره قاجار هستند. در دوره پهلوی نیز شاهد تحولات مهمی در میدان بودیم که عبارت‌اند از: (۱) ساخت دو بنا در دوره پهلوی اول در ضلع شمالی و جنوبی، (۲) ساخت یک بنا در دوره پهلوی دوم در ضلع جنوبی، (۳) بازسازی مدرسه افشار (۴) مداخلات خانه مسگر نژاد، (۵) مرمت بقعه سید رکن‌الدین، (۷) کشف پایاب قنات زارچ و دفن مجدد آن و (۸) تغییر بدنه‌سازی کلک.

واژگان کلیدی: میدان وقت و ساعت یزد، قاجار، پهلوی، تحولات تاریخی.

مقدمه و بیان مسئله

به ترکیب شکل فعلی آن شده از اهمیت زیادی برخوردار است. با این وجود تاکنون پژوهش‌ها و مطالعاتی که توانسته باشند فرایند تاریخی شکل‌گیری و تحولات این میدان را در طول تاریخ چندصدساله آن تا دوره معاصر به صورت یکپارچه و منسجم بررسی کنند انجام نشده و مقاله حاضر به این موضوع پرداخته است. در این مقاله ضمن اشاره به وجه تسمیه و پیشینه تاریخی میدان، عناصر و اجزای کنونی میدان وقت و ساعت و تقدم و تأخر شکل‌گیری هر

میدان وقت و ساعت از جمله میدان‌هایی است که ترکیب فعلی آن نه با یک طرح از پیش تعیین شده و در یک بازه کوتاه، بلکه در طول چندین قرن و در دوره‌های تاریخی مختلف شکل گرفته است. به همین دلیل بررسی و مستندسازی تحولات تاریخی و تبیین فرایندی که منجر

* Ali.shahabinejad@yazd.ac.ir ۰۹۱۳۳۱۰۴۹۳۷

تصویر ۱. موقعیت میدان وقت و ساعت در شهر یزد: (۱) میدان وقت و ساعت، (۲) مسجد جامع، (۳) خیابان مسجد جامع، (۴) خیابان امام، (۵) میدان امیرچقماق، (۶) خیابان قیام، (۷) خیابان سید گل سرخ و (۸) خیابان فهادان. مأخذ: ترسیم شده توسط نگارنده روی عکس هوایی گوگل ارث.

امتداد کاملاً مستقیم و زوایای راست گوشه کامل تبعیت نکرده و شکلی نسبتاً ارگانیک دارد که علت آن تقدم و تأخر تاریخی شکل‌گیری بناهای مختلف در پیرامون این میدان است. وجه تسمیه این میدان مأخوذ از تأسیسات نجومی و رصدخانه‌ای در قرن هشتم هجری به تأسیس سیدرکن‌الدین محمد قاضی بوده است که امروز اثری از آن دیده نمی‌شود. کاربری‌های اطراف میدان در وضع کنونی در تصویر ۲ معرفی شده‌اند.

شکل‌گیری و پیشینه تاریخی میدان وقت و ساعت
در بسیاری از منابع به دلیل تشابه اسمی و مقاربت مکانی میدان وقت و ساعت با رصد وقت و ساعت در اوایل قرن هشتم ه. ق.، تاریخ شکل‌گیری میدان را نیز به قرن هشتم ه. ق. نسبت می‌دهند که از آن جمله می‌توان به افشار (۱۳۵۴، ج. ۱، ۷۱۰)، ابوبی مهریزی (۱۳۹۱، ۷۵) و کاظمینی (۱۳۸۲، ۷۸۹ و ۷۲) اشاره کرد.

با این وجود تدقیق در منابع تاریخی حقایق دیگری را به ما نمایان می‌کند. در هر دو کتاب «تاریخ یزد» و «تاریخ جدید یزد» مربوط به قرن نهم ه. ق.، هیچ‌جا از عنوان میدان وقت و ساعت استفاده نشده و حتی در شرح مسیر قنات وقف‌آباد نیز اشاره شده که آب قنات وقف‌آباد از مجموعه مدرسه رکنیه می‌گذشته و در مسیر خود به خانه استاد می‌رسیده است، اما

کدام از آنها توصیف شده است. علت انتخاب دوره پهلوی به عنوان آخرین دوره بررسی تحولات میدان این است که بعد از دوره پهلوی هیچ عنصر معماری جدیدی به میدان اضافه نشده و ترکیب فعلی اصلی این میدان تماماً ناشی از تحولات تاریخی تا قبل از پایان دوره پهلوی است. به همین منظور پس از شرح فرایند شکل‌گیری میدان در دوره صفوی و پیشینه تاریخی آن از قرن هشتم ه. ق.، به تحولات و عناصر میدان در دوره قاجار پرداخته شده و در نهایت دگرگونی‌های میدان در دوره پهلوی به‌ویژه دهه ۳۰، دهه ۴۰ و دهه ۵۰ بررسی می‌شود.

پیشینه تحقیق

به رغم اهمیت^۱ میدان وقت و ساعت و پیشینه تاریخی قابل توجه آن، ابعاد مختلفی از این میدان تاریخی ناشناخته مانده است.

به طور عمده بیشتر مطالعات و منابعی که به این میدان اشاره داشته‌اند، موضوع ساعت و رصدخانه قدیم میدان را مورد بررسی قرار داده‌اند که از آن جمله می‌توان به پژوهش‌های کریمیان سردشتی (۱۳۷۹ و ۱۳۸۳)، حبیبی قاینی بایگی (۱۳۸۸)، حاجی شعبانی (۱۳۷۷)، شمس‌الدینی (۱۳۹۷) و باستانی پاریزی (۱۳۸۵) اشاره کرد. در مورد مطالعات تاریخی، بیشتر پژوهش‌های انجام شده از جمله آیتی (۱۳۱۷)، افشار (۱۳۵۴)، خادم‌زاده (۱۳۸۸)، تشکری بافقی (۱۳۹۲) و ابوبی مهریزی (۱۳۹۱) مبتنی بر منابع تاریخی قرن نهم و یازدهم ه. ق. یعنی سه کتاب «جامع جعفری»، «تاریخ جدید یزد» و «جامع مفیدی» است و از تحولات میدان بعد از قرن یازدهم ه. ق. هیچ اطلاعاتی ندارد. توسلی (۱۳۶۸، ۱۳۹۱ و ۱۳۹۵) ویژگی‌های میدان را از منظر طراحی شهری و به عنوان یک فضای شهری با ارزش مورد بررسی قرار داده است. در رابطه با پژوهش‌هایی که به انعکاس تحولات معاصر میدان پرداخته‌اند تنها می‌توان به مقاله «بازنمایی سازه‌های آبی تاریخی در میدان وقت و ساعت یزد» (شهبازی نژاد، ۱۳۹۸) اشاره کرد که توصیف کاملی از سازه‌های آبی تاریخی میدان ارائه کرده و تحولات آنها را مورد بررسی قرار داده است. با این وجود در ارتباط با لایه‌ها و عناصر تاریخی میدان که عمدتاً مرتبط به دوره صفوی و بعد از آن هستند پژوهش جامعی انجام نشده و مقاله حاضر به این موضوع پرداخته است.

معرفی اجمالی میدان وقت و ساعت

میدان وقت و ساعت یکی از میدان‌های بافت تاریخی شهر یزد است که در مجاورت مسجد جامع شهر قرار دارد (تصویر ۱). این میدان در سال ۱۳۷۸ همراه با حسینیه ضلع جنوبی آن در فهرست آثار ملی به ثبت رسید. شکل هندسی میدان نزدیک به مربع به ابعاد حدود ۴۰ متر است ولی بدنه‌های آن از

تصویر ۳. جانمایی موقعیت آب‌انبار وقت و ساعت در میدان: (۱) ورودی و راجینه آب‌انبار و (۲) مخزن آب‌انبار. مأخذ: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ شهر یزد، آرشیو سازمان میراث فرهنگی شهر تاریخی یزد.

تصویر ۲. میدان وقت و ساعت و عملکرد عناصر پیرامون آن در وضع کنونی: (۱) بقعه سیدرکن‌الدین، (۲) حسینیه وقت و ساعت، (۳) هتل، (۴) مسکونی، (۵) مسکونی، (۶) هتل، (۷) هتل (در حال ساخت)، (۸) هتل، (۹) تجاری، (۱۰) ورودی آب‌انبار، (۱۱) تجاری، (۱۲) مدرسه، (۱۳) کارگاه شعربافی و (۱۴) مسکونی. مأخذ: برگرفته از تصویر هوایی سال ۱۳۹۹ شهر یزد، آرشیو سازمان میراث فرهنگی یزد.

استقرار آب‌انبار وقت و ساعت در لبهٔ بدنهٔ شمالی میدان و وجود پایاب قنات وقف‌آباد^۲ در مرکز میدان، گواه این امر است که ساختار کنونی و شاکلهٔ فعلی میدان در تداوم خط بدنهٔ بنای آب‌انبار و در چیدمانی تدریجی متأثر از محل پایاب قنات وقف‌آباد در مرکز شکل گرفته و به تدریج تا اواخر دورهٔ پهلوی بدنهٔ میدان در چهار جهت تکمیل شده است.

با توجه به این که این الگو از اواخر دورهٔ صفوی ایجاد شده، بقعهٔ سید رکن‌الدین (قرن هشتم ه. ق.) در بیرون از لبهٔ میدان قرار گرفته و حضور مستقیم در لبهٔ میدان ندارد. به جز آب‌انبار وقت و ساعت در ضلع شمالی، سایر عناصر و اجزای محصورکنندهٔ فضای باز میدان در دورهٔ قاجار به بعد شکل گرفته است.

میدان وقت و ساعت در دورهٔ قاجار

دورهٔ قاجار مهم‌ترین دوره در شکل‌گیری شاکلهٔ اصلی میدان و به‌ویژه الگوی کالبدی فضایی آن است. در این دوره چندین خانه در پیرامون میدان شکل گرفت. از قدیمی‌ترین خانه‌هایی که در دورهٔ قاجار ساخته شد و تاکنون پابرجاست خانهٔ خردمند است که امروز تحت مالکیت آقای فاضلی است. این خانه طبق بررسی‌های محلی و پرسش از معمرین و قدمای محل در ابتدا محل سکونت سید میرزا علی نقی وقت و ساعتی^۷ از علمای زمان محمدشاه قاجار است. بعد از او پسرش آقا سیدعلی در این خانه ساکن بود. بعد از آن پسر آقا سید علی یعنی میرزا سید علی نقی (دوم)، بعد

اشاره‌ای به میدان وقت و ساعت نشده است (جعفری، ۱۳۳۸، ۱۵۰)؛ (کاتب یزدی، ۱۳۵۷، ۱۱۸). در کتاب «جامع مفیدی» مربوط به قرن یازدهم ه. ق. صراحتاً به میدان وقت و ساعت به عنوان محل عبور آب وقف‌آباد اشاره شده است (همان، ۱۳۸۵، ۵۵۶). این موضوع نکتهٔ مهمی در تاریخ میدان وقت و ساعت را نشان می‌دهد. مستوفی بافقی که سه قرن بعد از حیات رکن‌الدین، تاریخ خود را کتابت کرده است اشاره به آن دارد که از آثاری که در کتاب «تاریخ یزد» به عنوان ابنیهٔ همجوار مدرسهٔ رکنیه شامل کتابخانهٔ سه‌هزارجلدی بوده دیگر خبری نیست و خود مدرسهٔ رکنیه و بقعهٔ سیدرکن‌الدین هم رو به خرابی رفته است (مستوفی بافقی، ۱۳۴۲، ۶۵۴-۶۵۵). بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت که بر اثر تخریب ابنیهٔ اطراف مدرسه رکنیه، محوطهٔ بازی در مقابل^۳ مدرسهٔ رکنیه (محل رصدخانهٔ رکنیه) و در پیرامون پایاب قنات وقف‌آباد ایجاد شده که بر روی آن میدان وقت و ساعت شکل می‌گیرد به نحوی که در دورهٔ صفوی، مستوفی بافقی از فضایی به نام میدان وقت و ساعت نام می‌برد.

قدیمی‌ترین بنایی که امروز در بدنهٔ این میدان دیده می‌شود بنای آب‌انبار وقت و ساعت در ضلع شمالی میدان است (تصویر ۳) که طبق کتیبهٔ سنگی^۴ ورودی آن، مربوط به سال ۱۱۲۱ ه. ق. و سلطنت شاه سلطان حسین صفوی است.^۵

بیرونی خانه در سال ۱۳۵۰ توسط آقای احمد رستگار^{۱۱} دبیر ادبیات از وارثین آقای دکتر معتمد خریداری شده و تا سال ۱۳۷۴ ایشان در آن جا ساکن بوده‌اند و از بابت جوی اله‌آباد که در زیر آن بود و خبر نداشتند بسیار آزار دیدند و مجبور به ترک خانه شدند (رستگار، ۱۳۹۷). پس از ترک آقای رستگار خانه تبدیل به ویرانه شد. ملک بعد از آقای رستگار توسط احمد قهرمان خریداری شد و بعد در اختیار شهرداری قرار گرفت و بعد آقای فاضلی آن را به منظور مرمت و ایجاد هتل از شهرداری خرید (خجسته، ۱۳۹۷ ب).

سه خانه‌ای که در بالا به آن اشاره شد از نظر الگوی معماری ویژگی‌های منحصر به فردی دارند به نحوی که علاوه بر حفظ الگوی درون‌گرا، در بخش مرتبط با میدان حالت برون‌گرا به خود گرفته‌اند و ارتباط معناداری با فضای میدان برقرار کرده‌اند. این ارتباط به صورت بالاخانه‌هایی در نمای این ابنیه و بدنه میدان خود را نشان می‌دهد و امروز از مهم‌ترین عناصر شاخص بدنه میدان محسوب می‌شود.

در ضلع شمال غربی میدان ساختمانی است که نمود آن در نمای میدان تنها مربوط به سردر آن است. این ساختمان منزل مسکونی زیبایی مربوط به عهد ناصرالدین شاه قاجار بوده است. در دهه ۴۰ مالک بنا حاجی محمد جواد افشار یزدی^{۱۲} وصیت می‌کند که ثلث مالش در راه خیر صرف شود و به همین دلیل ملک او به دبیرستان تعلیمات اسلامی افشار تبدیل می‌شود. این دبیرستان زیر نظر سید علی محمد وزیری مدیریت می‌شده و از مهم‌ترین مدارس یزد در دوره پهلوی دوم بود (شکوهی، ۱۳۹۷). دیگر بنای مسکونی میدان که مرتبط با اواخر دوره قاجار است در شرق میدان قرار دارد. بنا مربوط به اسدالله شیخ علی شهرباف بوده است. این بنا در دوره پهلوی با تغییراتی همراه بوده است. خانه در دهه ۸۰ در اختیار چند مسأجر قرار می‌گیرد و در نهایت توسط آقای احمد قهرمان خریداری و محل سکونت ایشان می‌شود و تا به امروز نیز ایشان در آنجا سکونت دارند. دیگر بنای قاجاری میدان، حسینیه وقت و ساعت است که در بخش غربی ضلع جنوبی قرار داد. از دیگر ابنیه غیر مسکونی که در دوره قاجار در پیرامون میدان شکل گرفت می‌توان به کارگاه‌های شهربافی اشاره کرد. یکی از این کارگاه‌ها همانی است که امروز نیز به کار خود ادامه می‌دهد و در ضلع غربی میدان با نام کارگاه خجسته مشهور است و در زمان ناصرالدین شاه و همزمان با ملک آقای مسگر نژاد ساخته شد. کارگاه دیگر در ضلع شمالی میدان بود که در دهه ۶۰ تغییر کاربری پیدا کرد. کارگاه دیگر در ضلع جنوبی میدان ایجاد شد که شش دستگه در آن تا دهه ۵۰ مشغول به کار بود. این سه کارگاه عملکرد واحدهای تولیدی و کارگاهی میدان را در دوره قاجار نشان می‌دهد. برای دورریزهای این سه کارگاه سه مزبله در ضلع شمالی، شرقی و جنوبی میدان ایجاد شده بود. مزبله شمالی و جنوبی در مداخلات دوره پهلوی اول

پسر او سید محمد خردمند^{۱۳} وکیل زمان رضاشاه و بعد از او سید مهدی خردمند وکیل در آنجا ساکن بوده‌اند (شکوهی، ۱۳۹۷). آقای خردمند از وکلای مشهور دوره پهلوی در یزد بودند و این خانه علاوه بر محل سکونت، دارالوکاله ایشان بود. خانه دارای دو بخش اندرونی و بیرونی است. بخش بیرونی که زمانی دارالوکاله بوده بر روی آب‌انبار وقت و ساعت و بخش‌هایی از طبقه همکف خانه و نیز ساباط شمالی میدان ساخته شده و دارای دسترسی مجزا از آن ساباط است و بالکنی نیز رو به میدان دارد. دسترسی میدان وقت و ساعت به شمال و محله بازار نو از همین ساباط ایجاد شده است (تصویر ۳).

دیگر ساختمان مستقر در پیرامون میدان، بنایی در ضلع غربی است که بخش عمده ضلع غربی میدان را در برگرفته و از مجاورت کارگاه دارایی باقی تا انتهای ضلع غربی ادامه دارد. این بنا دارای دو بالاخانه است، یک بالاخانه دودری بر روی ورودی خانه و یک بالاخانه شش‌دری بر روی ساباط ضلع غربی میدان. ساباط زیر این بنا اتصال میدان را به محله شاه ابوالقاسم ممکن می‌کند. طبق بررسی‌های محلی خانه را عباس محمد علی باشی در زمان ناصرالدین شاه ساخته و حسین عباس در این خانه به دنیا آمده (خجسته، ۱۳۹۷). الف). سپس خانه به پسرش حاج خلیل خجسته^{۱۴} رسیده است. پس از او خانه به رضا خجسته پسر حاج خلیل منتقل شده است و سپس مصطفی فرساد آن را خریداری کرده و در نهایت در اختیار آقای مسگر نژاد قرار گرفته است (مسگر نژاد، ۱۳۹۷). خانه دارای بادگیر و تالار، کریاس و حوض با شکوهی بوده است. اما مالک در دوره پهلوی دوم ترکیب آن را به هم می‌زند و بادگیر و تالار را تخریب می‌کند.

از دیگر بناهای مسکونی میدان، خانه ناظم‌الاطبا در ضلع شرقی میدان است. خانه مربوط به دوره ناصرالدین شاه است. ورودی این خانه از دربند کوچک و مسقفی در ضلع شرقی میدان است. این ملک ابتدا برای حاج سید کاظم جد آقای شکوهی بوده است. قدیمی‌ترین ساکن آن سید حسین ناظم‌الاطبا است. بعد سید محمد معتمد ریاضی^{۱۵} (معتمدالحکما) فرزند ناظم‌الاطبا در آن ساکن شد (شکوهی، ۱۳۹۷). خانه دارای دو بخش اندرونی و بیرونی با ترکیب حیاط مرکزی است. بخش اندرونی محل سکونت ناظم‌الاطبا بود که بعداً پسرش محمد معتمد نیز در آنجا ساکن شد. دکتر معتمد در بخش بیرونی که در مجاورت میدان است مطب و داروخانه داشته است. بخش بیرونی دارای بالکنی است که رو به میدان است و ورودی آن از ابتدای خانه (کریاس) جدا می‌شود (شکوهی، ۱۳۹۷ و رستگار، ۱۳۹۷). اندرونی خانه را میرزا آقای ملکوتی خریدند. بعد چند دست خرید و فروش شد. در دهه ۸۰ مستأجر داشت. بعد آقای حسینی ترمه‌باف آنجا را خرید و به هتل ترمه تبدیل شد (شکوهی، ۱۳۹۷).

دستگاه در آن مشغول بوده است. سپس کارگاه در اختیار داماد ایشان یعنی حاج عباس خجسته (برادر حاج خلیل خجسته) قرار می‌گیرد (شکوهی، ۱۳۹۷). این کارگاه تا دهه ۶۰ فعال بوده و پس از آنکه وراث آقای خجسته ملک را به آقای احمد قهرمان می‌فروشند کارگاه به ملک مسکونی تبدیل می‌شود و تا دهه ۸۰ محل سکونت آقای قهرمان بوده است. در دهه ۹۰ این ملک از کاربری مسکونی خارج می‌شود و ابتدا به دفتر خدمات گردشگری و سپس به تجاری و کافی شاپ تبدیل می‌شود. قدیمی‌ترین تصویری که از میدان وقت و ساعت وجود دارد تصاویر رابرت بایرون مربوط به سال ۱۳۱۲ است که بقعه سیدرکن‌الدین را از دو زاویه نشان می‌دهد. در این تصاویر وضعیت ویرانه بقعه و تخریب ایوان ضلع شمالی بقعه به خوبی قابل مشاهده است (تصویر ۶).

میدان وقت و ساعت در دهه ۱۳۳۰ شمسی

دهه ۳۰ را می‌توان دهه‌ای دانست که مهم‌ترین اسناد تصویری از میدان وقت و ساعت ایجاد می‌شود که از مهم‌ترین آن می‌توان به نقشه سال ۱۳۳۵ شهر یزد، عکس هوایی سال ۱۳۳۵ و نیز عکس رحیم خان شیرمحمدی از میدان وقت و ساعت اشاره کرد. اولین نقشه شهری که از شهر یزد در دوره پهلوی وجود دارد مربوط به سال ۱۳۳۵ است در این تصویر میدان وقت و ساعت با عنوان حسینیه وقت و ساعت درج و نام قدیم تمام معابر پیرامون میدان ذکر شده است (تصویر ۷).

یکی از اسناد تصویری مهم میدان وقت و ساعت، عکس رحیم خان شیرمحمدی در سال ۱۳۳۶ است (تصویر ۸).

از بین رفت اما مزبله شرقی میدان تبدیل به سکویی شده که تا اکنون در گوشه شرقی میدان دیده می‌شود (تصویر ۴).

میدان وقت و ساعت در دوره پهلوی اول

از ابنیه مربوط به دوره پهلوی اول در پیرامون میدان می‌توان به بنای مسکونی در ضلع جنوبی میدان اشاره کرد که حسین عباس آن را برای پسر ارشد خود یعنی اکبر خجسته ساخته است. خانه دارای چاهخانه‌ای بوده که درب کوچک چاهخانه در ضلع جنوبی میدان قرار دارد و در دهه ۸۰ با اندود پوشیده شده است (تصویر ۵). همچنین از زیرزمین خانه دسترسی به بریده قنات اله‌آباد وجود داشته است (خجسته، ۱۳۹۷ ب). در دهه ۹۰ این ملک از وراث آقای خجسته خریداری شد و توسط آقای منتظر قائم به هتل تغییر کاربری داد.

بنای دیگری که در اوایل پهلوی اول ساخته شد ساختمانی است که در جانب شرقی ضلع شمالی میدان قرار دارد. خانه را سیدمحمد معتمد ریاضی طبیب برای پسرش دکتر سید احمد ریاضی^{۱۳} ساخت تا در آنجا طبابت کند، اما او پس از بازگشت از امریکا به شیراز رفت (رستگار، ۱۳۹۷). این ملک در دوره پهلوی اول درمانگاه بوده است. سپس سیدکاظم وزیری ملک را از وراث آقای ریاضی خریداری کرده و تا دهه ۷۰ در آن سکونت می‌کند (فرحزاد، ۱۳۹۸). در دهه ۹۰ این ملک توسط آقای فاضلی خریداری شد و با تغییرات عمده در الگوی ساخت آن و الحاق بخش‌های جدید، تبدیل به هتل شد و تا امروز با این کاربری فعال است.

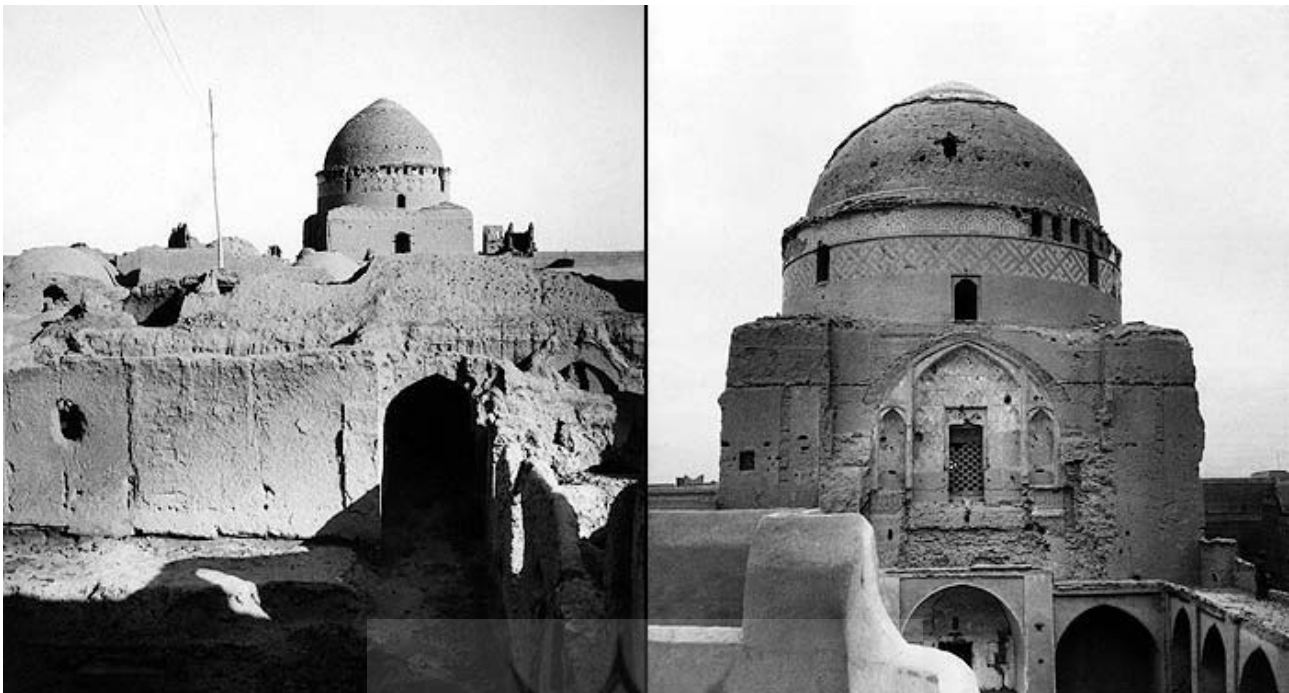
در دوره پهلوی اول کارگاه شعربافی شمال میدان در اختیار استاد غلام صنعتی^{۱۴} قرار می‌گیرد (خجسته، ۱۳۹۷ ج) و پنج

تصویر ۵. جانمایی عناصر مربوط به دوره پهلوی اول در میدان وقت و ساعت: (۱) خانه احمد ریاضی (هم اکنون هتل فاضلی) و (۲) خانه اکبر خجسته. مأخذ: عکس هوایی سال ۱۳۳۵، آرشیو سازمان میراث فرهنگی یزد.

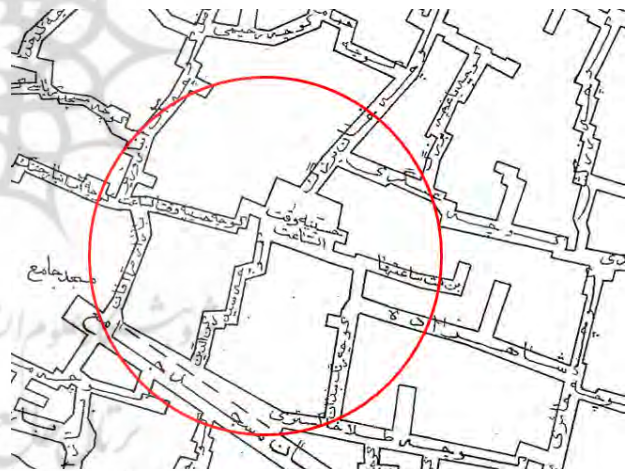

تصویر ۴. بازمانده ابنیه قاجاری میدان وقت و ساعت: (۱) خانه افشار، (۲) کارگاه شعربافی، (۳) خانه مسگرزاد، (۴) حسینیه، (۵) کارگاه شعربافی، (۶) خانه قهرمان، (۷) خانه دکتر ریاضی، (۸) کارگاه شعربافی و (۹) خانه خردمند. مأخذ: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ شهر یزد، آرشیو سازمان میراث فرهنگی یزد.

تصویر ۶. وضعیت بقعه سید رکن‌الدین در دوره پهلوی اول و قبل از اقدامات مرمتی. مأخذ: رابرت بایرون، ۱۳۱۲، آرشیو پایگاه پژوهشی بافت تاریخی شهر یزد.

دیوار حسینییه، قابی در دیوار مشخص است که مربوط به چاهخانه ملک اکبر خجسته است. تیرهای چوبی برق که در تصویر هستند نشان از آن دارند که برق شهری برای محله و میدان وقت و ساعت تأمین شده است. در سمت چپ تصویر پله‌هایی دیده می‌شود که دسترسی به بالای کلک وسط میدان را ایجاد می‌کرد و این پله‌ها در دهه ۵۰ حذف می‌شوند. حضور زنان و مردان و کودکانی که در حال بازی هستند قابل تأمل است. همچنین در این تصویر جنس کف میدان که از خاک بوده مشخص است.

تصویر ۷. نقشه شهر یزد، تهیه شده توسط اداره آمار عمومی، مرداد ماه ۱۳۳۵، اصل نقشه در مقیاس ۱:۲۰۰۰ تهیه شده است. در این نقشه معابر متصل به میدان در شمال با نام کوچه خان بزرگ، در شرق با نام کوچه حسینییه وقت و ساعت، در جنوب با نام کوچه سیدرکن‌الدین و در شرق با نام بن‌بست ساعت‌ها، کوچه شاهزاده و کوچه رنگ‌بندان (در اصل دیگ‌بندان^{۱۵} بوده که به اشتباه آمده) ذکر شده است. مأخذ: شهبازی نژاد، ۱۳۹۸.

میدان وقت و ساعت در دهه ۱۳۴۰ شمسی

از مهم‌ترین اتفاقات مرتبط با میدان وقت و ساعت در دهه ۴۰ می‌توان به کشف پایاب قنات زارچ در فضای باز میدان اشاره کرد.^{۱۶} طبق مطالب کتاب «قنات زارچ» نوشته سمسار یزدی (۱۳۹۳)، این پایاب مرتبط با شاخه شیرین قنات زارچ است. پایاب پس از آشکارسازی در دهه ۴۰ چهل بعد از چند سال مجدداً به دلایلی از جمله لوله‌کشی آب شهری^{۱۷} و افزایش تردد خودرو در شهر^{۱۸} و نیز مشکلات امنیتی دفن شد. همچنین از همین دهه و بعد از پیداشدن پایاب قنات زارچ، مراسم نخل‌برداری در میدان متوقف شد (خجسته، ۱۳۹۷ الف). در ارتباط با ابنیه پیرامون میدان با مقایسه دو عکس هوایی سال ۱۳۳۵ و ۱۳۴۳، می‌توان متوجه شد که کارگاه شرع‌بافی واقع در جنوب میدان در این فاصله تخریب شده

در این تصویر نخل میدان در داخل حسینییه قرار دارد و جبهه شمالی بقعه سیدرکن‌الدین دیده می‌شود که فاقد ایوان کنونی است. در پای دیوار حسینییه اگر به دقت نگاه شود حجمی به صورت مکعب مستطیل خوابیده قرار دارد که همان سنگ قبر معروفی است که امروز در داخل بقعه سیدرکن‌الدین نگهداری می‌شود. در سمت چپ

تصویر ۸. عکسی از میدان وقت و ساعت یزد - اسفند ماه سال ۱۳۳۶، عکس از: رحیم خان شیرمحمدی - آرشیو شخصی جناب آقای مرتضی وزیری.

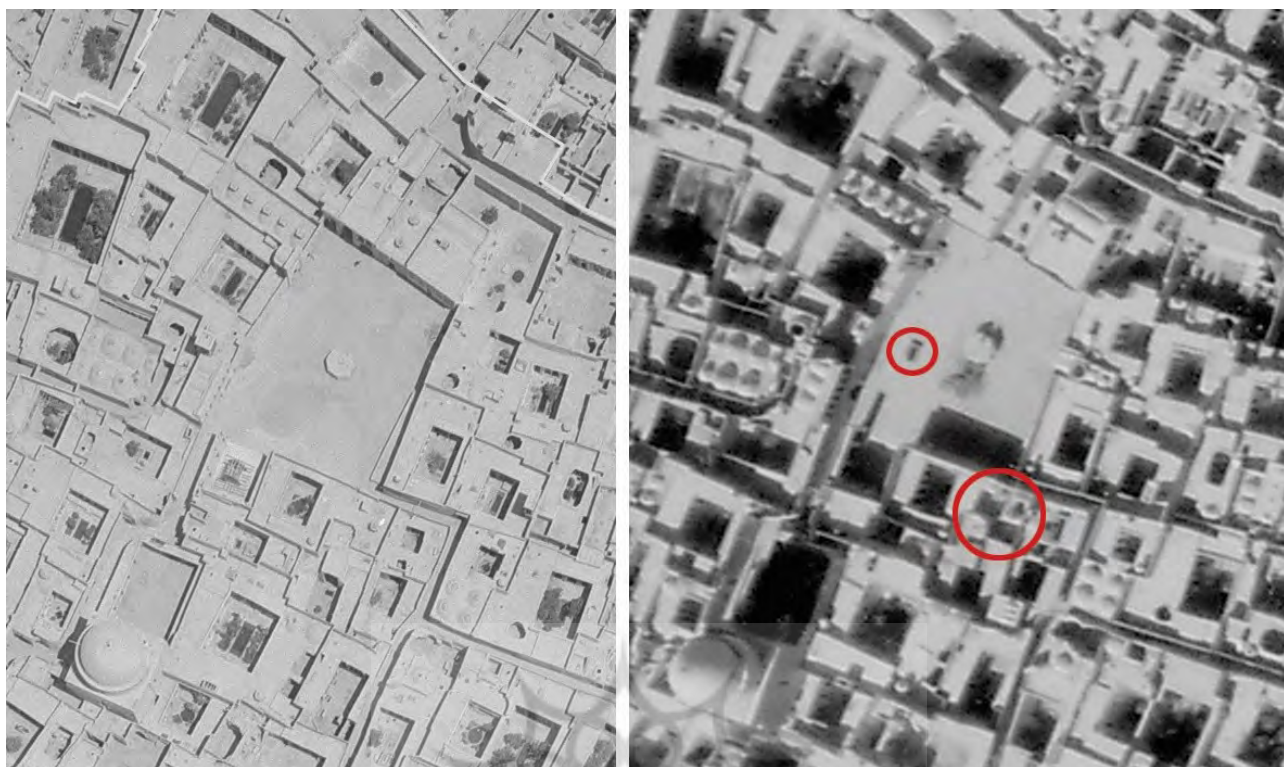
است (تصویر ۹).

میدان مواجه هستیم. اولین مورد را می‌توان بازسازی ایوان بقعه سیدرکن‌الدین در اوایل دهه ۵۰ دانست. همان‌طور که اشاره شد عملیات استحکامبخشی بقعه سیدرکن‌الدین در نیمه دوم دهه ۴۰ آغاز شد که شامل مهاربندی گنبدخانه و رفع خطر از این بخش بود. پس از این اقدامات در اوایل دهه ۵۰ بازسازی ایوان این بنا مهم در دستور کار قرار گرفت. همان‌طور که در تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ و تصویر ۸ مشخص است، بقعه سید رکن‌الدین در دهه ۳۰ صرفاً دارای گنبدخانه بوده و ایوان آن فروریخته بوده است. در اوایل دهه ۵۰ و در تداوم اقدامات مرمتی و حفاظتی در بقعه سیدرکن‌الدین، ایوان آن بازسازی می‌شود (تصویر ۱۱). افشار در کتابش اشاره می‌کند که «با خوشوقتی یادآوری می‌شود که در سال‌های اخیر با همکاری انجمن آثار ملی و مباشرت سازمان ملی حفاظت آثار باستانی مرمت این بنا کم‌نظیر آغاز شده است و هم اکنون که در فروردین ۱۳۵۲ کتاب به چاپ می‌رسد. باید

یکی از اسناد خوب در رابطه با میدان و محله وقت و ساعت در دهه ۴۰ مربوط به نقشه سال ۱۳۴۲ است. در این نقشه در پیرامون میدان وقت و ساعت نام برخی ابنیه و کوچه‌ها دیده می‌شود (تصویر ۱۰). از اقدامات مهمی که در اواخر دهه ۴۰ انجام شد، مرمت و استحکامبخشی گنبدخانه بقعه سیدرکن‌الدین است. این اقدامات مرمتی که با همت استاد پیرنیا و پیگیری برخی ساکنین پیرامون میدان وقت و ساعت از جمله حاج خلیل خجسته^{۱۶} انجام شد، شامل عملیات استحکامبخشی و مهاربندی گنبدخانه اصلی و تعمیرات کاشی و پوسته بیرونی آن بود (خجسته، ۱۳۹۷ ب).

میدان وقت و ساعت در دهه ۱۳۵۰ شمسی

در این دهه با تغییرات عمده در چهار ساختمان پیرامون

تصویر ۹. مقایسه عکس هوایی دهه ۳۰ (چپ) و ۴۰ (راست)، تخریب کارگاه شعربافی جنوب میدان و پیداشدن پایاب قنات زارچ. مأخذ: تصویر هوایی شهرداری یزد.

تصویر ۱۰. میدان وقت و ساعت و محدوده بلافصل آن در نقشه سال ۱۳۴۲ شهر یزد؛ (۱) دبیرستان جامعه تعلیمات اسلامی افشار، (۲) کوچه خان بزرگ، (۳) کوچه مفیدی (۴) کوچه حائری، (۵) کوچه شاهزاده، (۶) کوچه رکن‌الدین و (۷) کوچه خجسته. مأخذ: سازمان نقشه‌برداری کشور.

در این دهه همچنین شاهد دو تغییر کاربری در ابنیه پیرامون میدان هستیم که با تخریب و ساخت مجدد با شیوه‌های نوین ساختمانی همراه است. یکی از این بناها بنای مسکونی قاجاری در شمال غرب میدان است که در دهه ۴۰ از آن به عنوان دبیرستان جامعه تعلیمات اسلامی افشار استفاده می‌شد. در اواخر دهه ۵۰ بنای قاجاری تخریب و ساختمان جدید مدرسه بر روی آن احداث شد که الگوی پر و خالی آن در انطباق با بنای قبلی است اما با مصالح و شیوه‌های نوین

اضافه کنم که تعمیرات آنجا پیشرفت بسیار کرده و دو هفته قبل که آنجا را دیدم صورتی آبرومند به خود گرفته است» (افشار، ۱۳۵۴، ج. ۲، ۵۷۰).

مقایسه تصاویر هوایی دهه ۴۰ و دهه ۵۰ (تصویر ۱۲) و شواهد میدانی نشان می‌دهد که از دیگر تحولات کالبدی در این دهه، تجدید الگوی خانه حاج خلیل خجسته در غرب میدان است که با تخریب بادگیر و تالار ساختمان همراه بوده به نحوی که در جای این فضاها حیاط دومی ایجاد می‌شود.

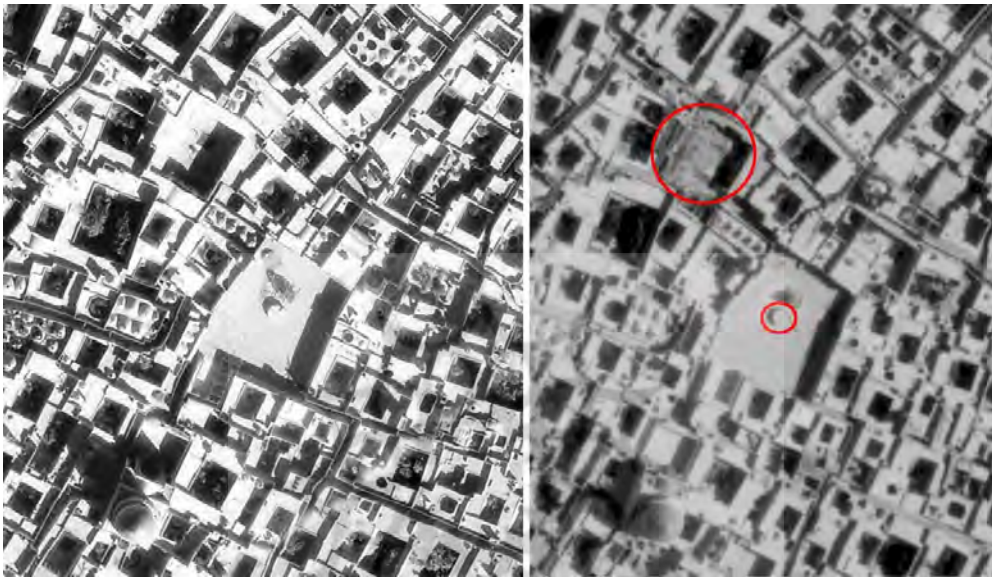

تصویر ۱۱. عملیات بازسازی ایوان شمالی بقعه سیدرکن‌الدین در اوایل دهه ۵۰. مأخذ: راست: پرونده ثبتی بقعه سیدرکن‌الدین، چپ: آرشیو پایگاه پژوهشی شهر تاریخی یزد.

تصویر ۱۲. مقایسه عکس هوایی دهه ۴۰ (چپ) و ۵۰ (راست)، دفن مجدد پایاب قنات زارچ، نصب داربست روی حسینیه وقت و ساعت، بازسازی ایوان بقعه سیدرکن‌الدین، حذف تالار و بادگیر در خانه غربی میدان، ساخت خانه احمد خجسته. مأخذ: تصویر هوایی شهرداری یزد.

میدان اشاره کرد که منجر به حذف پله‌های شمالی آن شد که دسترسی به بام بنا را ایجاد می‌کرد (همان). علاوه بر این پایاب قنات زارچ که در دهه ۴۰ کشف شده بود به دلیل بی‌استفاده بودن مجدد دفن می‌شود (شهبازی‌نژاد، ۱۳۹۸). همچنین در این ایام برای اولین بار سطح باز میدان آسفالت می‌شود. نصب داربست بر روی حسینیه وقت و ساعت از دیگر تغییرات میدان در دهه ۵۰ است (خجسته، ۱۳۹۷ ب) (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳. مقایسه عکس هوایی سال‌های ۱۳۵۶ (چپ) و ۱۳۵۹ (راست): تخریب خانه قاجاری جهت ساخت ساختمان جدید مدرسه، بدنه‌سازی کلک میدان مأخذ: تصویر هوایی

جای آن جایگزین شد. تا دوره قاجار عمده عملکردهای پیرامون را مسکونی، تأسیسات شهری (آبانبار، پایاب و ...)، کارگاهی (کارگاه‌های شعربافی) و مذهبی (حسینیه میدان و بقعه سیدرکن‌الدین در جنوب میدان) تشکیل می‌دادند. در دوره پهلوی عملکردهای دفتری، خدماتی و آموزشی نیز به مجموعه عملکردهای قبلی اضافه شد که از آن جمله می‌توان به دفتر وکالت در خانه خردمند و مطب و داروخانه دکتر سید محمد معتمد ریاضی و درمانگاه مجاور آن و نیز مدرسه تعلیمات اسلامی افشار اشاره کرد. از دیگر تغییرات کالبدی انجام‌شده در میدان وقت و ساعت در دوره پهلوی می‌توان به مرمت بقعه سیدرکن‌الدین و بازسازی ایوان آن، تجدید نمای کلک وسط میدان، آشکارسازی و دفن مجدد پایاب قنات زارچ، نصب داربست‌پوش بر روی حسینیه و آسفالت میدان اشاره کرد. علاوه بر این، بررسی مقاله از بافت اجتماعی ساکن در پیرامون میدان وقت و ساعت نشان‌دهنده این است که در گذشته تعداد قابل توجهی از خانواده‌های اصیل و مشاهیر یزد در بناهای پیرامون میدان سکونت یا اشتغال داشتند، موضوعی که در چند دهه اخیر با مهاجرت و

اجرا شده است^{۲۰}. همچنین در این دهه کارگاه شعربافی جنوب میدان توسط آقای اکبر خجسته خریداری می‌شود و سپس توسط پسرش آقای احمد خجسته تبدیل به ملک مسکونی می‌شود (خجسته، ۱۳۹۷ ب). این بنا تا کنون کاربری مسکونی خود را حفظ کرده و خانواده آقای خجسته در آن ساکن هستند. این ساختمان از نظر الگوی معماری و سازه در تقابل با دیگر ابنیه میدان است. از دیگر تحولات میدان در این دهه می‌توان به تجدید نمای ساختمان پایاب وقف‌آباد در وسط

نتیجه‌گیری

آنچه در این مقاله ذکر شد شامل مهم‌ترین اسناد تاریخی در ارتباط با پیشینه تاریخی، فرایند شکل‌گیری و سیر تحولات میدان وقت و ساعت تا اواخر دوره پهلوی بود. به این منظور طیف متنوعی از منابع شامل عکس‌های تاریخی، عکس‌های هوایی، نقشه‌های شهری، منابع تاریخ محلی، کتاب‌های تألیفی معاصر، منابع شفاهی و مطالعات میدانی مورد ارجاع قرار گرفتند. اسناد و بررسی‌های این مقاله نشان می‌دهد که هر چند میدان وقت و ساعت پیشینه و وجه تسمیه‌ای برگرفته از اوایل قرن هشتم ه. ق. و مستحدثات سیدرکن‌الدین دارد، اما شاکله فعلی این میدان از دوره صفوی شکل گرفته و تا اواخر دوره پهلوی تکمیل شده است. قدیمی‌ترین بنای مستقر در بدنه آن، آبانبار وقت و ساعت مربوط به اواخر دوره صفوی و زمان شاه سلطان حسین است. امروزه بیشتر ابنیه‌ای که در پیرامون میدان مستقر شده و فضای میانی میدان را محصور کرده‌اند، مربوط به اواسط دوره قاجار، اواخر قاجار و اوایل پهلوی اول هستند. در دوره پهلوی دوم دو بنای قدیمی تخریب و با روش‌های ساخت جدید دو بنای جدید

اسکان و اشتغال این افراد در دیگر نقاط شهر یا دیگر شهرها همراه شده و کمرنگ شدن بخشی از ارزش‌های اجتماعی میدان را به همراه داشته است.

سپاس‌گزاری

جا دارد از معاونت شهرسازی و معماری شهرداری یزد، دکتر علیرضا سرسنگی، مسئول بخش سیستم‌های اطلاعات جغرافیای شهرداری یزد بابت در اختیار قرار دادن عکس‌های هوایی مرتبط با پژوهش، جناب آقای مرتضی وزیری بابت در اختیار قرار دادن عکس‌های با کیفیت تاریخی مرتبط با میدان، مسئولین کتابخانه وزیری و ساکنین و شاغلین محدوده میدان وقت و ساعت که با حوصله تمام، اطلاعات ارزشمند تاریخ شفاهی خود را در اختیار اینجانب قرار دادند قدردانی نمایم.

پی‌نوشت‌ها

۱. به طور خلاصه می‌توان برخی از ارزش‌ها و وجوه اهمیت این میدان را به شرح زیر عنوان کرد: (۱) پیشینه تاریخی این میدان از دوره صفوی که با کتیبه سنگی در ورودی آب انبار وقت و ساعت مشخص شده است، (۲) وجه تسمیه این میدان که مربوط به رصد وقت و ساعت به عنوان بخشی از مجموعه مدرسه رکنیه در قرن هشتم ه. ق. است و آن را اولین رصد و ساعت شهری دنیا می‌دانند، (۳) اهمیت این میدان به عنوان یک میدان بین‌محله‌ای که محل اتصال چهار محله تاریخی شامل محله وقت و ساعت در شرق، محله شاه ابوالقاسم در غرب، محله بازار نو در شمال و محله چهارسوق در جنوب است، (۴) ترکیب اصیل و دست‌نخورده این میدان که بر خلاف میدان/ حسینیه‌هایی همچون میرچقماق و شاه طهماسب به دلیل احداث خیابان‌ها در دوره پهلوی اول دستخوش دگرگونی قرار نگرفته است، (۵) قرارگرفتن این میدان در عرصه ثبت جهانی بافت تاریخی شهر یزد و نیز مجاورت با مسجد جامع، (۶) قرارگرفتن میدان در اصلی‌ترین محور گردشگری بافت تاریخی شهر یزد حدفاصل مسجد جامع تا مدرسه ضیائیه، (۷) وجود نمونه‌های منحصر به فرد معماری مسکونی یزد که علاوه بر جنبه درون‌گرایی و فرم حیاط مرکزی در نمای متصل به میدان حالت برون‌گرا دارند و ارتباط معناداری با فضای میدان برقرار کرده‌اند (خانه خردمند، خانه مسگرزاد، خانه معتمد ریاضی و خانه سید احمد ریاضی)، (۸) اتصال سه رشته قنات مهم شهر یزد شامل قنات وقف‌آباد، قنات زارچ و قنات اله‌آباد به این میدان و وجود چندین سازه آبی تاریخی شامل پایاب و آب‌انبار و چاه‌خانه که ارتباط میدان با این قنات‌ها را ایجاد کرده است.
۲. به منظور اطلاع از شرح حال این رصدخانه بنگرید به «تاریخ یزد» (جعفری، ۱۳۳۸) و «تاریخ جدید یزد» (کاتب یزدی، ۱۳۵۷).
۳. در هر دو کتاب «تاریخ یزد» و «تاریخ جدید یزد» آمده است: «بر مقابل مدرسه رصدی ساخته و دو منار کوچک بر دو طرف آن مبنی شده ...» (جعفری، ۱۳۳۸، ۸۱).
۴. شعر و ماده تاریخ روی این کتیبه در کتاب کتیبه‌های اسلامی شهر یزد (دانش یزدی، ۱۳۸۷) درج شده است.
۵. در مورد تحولات این آب‌انبار در دوره معاصر بنگرید به شهابی نژاد (۱۳۹۸).
۶. در رابطه با قنات وقف‌آباد یزد بنگرید به چراغی (۱۳۹۱)، سمسار یزدی و چراغی (۱۳۸۳)، سمسار یزدی و کریمیان (۱۳۹۶) و پاپلی یزدی و لباف خانیکی (۱۳۸۸).
۷. سید میرزا علی نقی موسوی وقت و ساعتی، از نوادگان امامزاده سید محمد عقداپی، عالم دینی سده سیزدهم ه. ق. وی علوم دینی را نزد استادانی چون: آخوند ملا اسماعیل عقداپی و میرزا سلیمان طباطبایی یزدی فراگرفت. ترجمه «ثواب‌الاعمال» شیخ صدوق از آثار اوست. کسانی چون سید محمدعلی ریاضی ملک الشعرا و سید علی محمد وزیری از خاندان میرزا علی نقی هستند (همان، ۱۶۶۰).

۸. سید محمد خردمند، فرزند سید علی نقی، در ۱۳۲۱ با اخذ پروانه درجه ۲ و کالت به کار مشغول شد. وی از نخستین مدیران دبیرستان در یزد بود (همان، ۵۳۸).

۹. خلیل خجسته، فرزند حسین، متولد محله «وقت و ساعت» یزد. وی پس از طی تحصیلات ابتدایی، نزد پدر خود به بافندگی پرداخت. سپس با کسب تجربه و مهارت، صنعت ترمه‌بافی را ماشینی کرد. خجسته در ۱۳۷۷ از وزارت اقتصاد و دارایی لوح تقدیر دریافت کرد. او در زمینه حفر قنات و مسائل فنی مربوط به آن تبحر داشت (کاظمینی، ۱۳۸۲، ۵۲۹).

۱۰. سید محمد معتمد ریاضی، فرزند ناظم‌الاطبا و معروف به «معتمدالحکما»، وی دوره پزشکی را در اصفهان و تهران آموخت. سپس به یزد بازگشت و در محله وقت و ساعت به طبابت مشغول شد (همان، ۱۴۴۶). او از پزشکان تحصیل کرده در روس و فارغ‌التحصیل مدرسه دارالفنون و طبیب بسیار برجسته و شریف در یزد بوده است. وقتی دکتر معتمد تحصیلاتش پایان می‌یابد و به یزد بازمی‌گردد پدرش ناظم‌الاطبا فوت می‌کند (رستگار، ۱۳۹۷).

۱۱. سید احمد رستگار، فرزند حسین، شاعر و دبیر، در سال ۱۳۳۳ به استخدام آموزش و پرورش درآمد و در ۱۳۶۰ بازنشست شد (کاظمینی، ۱۳۸۲، ۶۴۲). در صفحه ۲۴۲ از کتاب ایران‌شهر ماندگار (قلمسیاه، ۱۳۹۷) شرحی از او به عنوان یکی از دبیران مدرسه ایران‌شهر آمده است.

۱۲. محمد جواد افشار فرزند احمد و نوه کربلایی عاشور، وی نخست به تجارت پرداخت. سپس به کارخانه‌داری مشغول شد و در زمینه پارچه‌بافی نیز فعالیت داشت. عطاءالله، عباس، محمد حسین، محمد باقر، احمد و محمدصادق، از فرزندان او هستند. پس از درگذشت افشار، فرزندانش خانه وی را با کمک حجت‌الاسلام والمسلمین سید علی محمد وزیری به دبیرستان افشار تبدیل کردند (کاظمینی، ۱۳۸۲، ۱۵۲).

۱۳. سید احمد معتمد ریاضی، فرزند سید محمد، معروف به «ریاضی یزدی» پس از تحصیلات مقدماتی در یزد، در ۱۳۳۰ درجه پزشکی را از دانشگاه تهران دریافت کرد. سپس به آمریکا رفت و دوره تخصص چشم‌پزشکی را در دانشگاه دیترویت، و فوق تخصص را در مؤسسه ویلمر در دانشگاه جونز هاپکینز آمریکا به پایان رساند. او دوره آموزش بالینی را در بیمارستان دانشگاه وین، در ایالت میشیگان گذراند. همچنین در سال ۱۳۴۹ دوره سه‌ماهه «عدسی» را در بیمارستان مورفیلدز لندن طی کرد. او پس از گذراندن دوره فوق تخصص، در بیمارستان نمازی شیراز مشغول به کار شد. معتمد مدیرعامل بیمارستان چشم‌پزشکی خلیلی شیراز است. وی در ساخت و راه‌اندازی این بیمارستان همکاری داشت. او چندین بار به منظور شرکت در همایش‌های چشم‌پزشکی به آمریکا سفر کرده است (همان، ۱۴۴۵).

۱۴. غلام صنعتی، فرزند رضا، از کودکی نزد علی تقی سلیمان‌شاهی، استاد ترمه‌بافی، به کار مشغول شد. وی پس از چندی در نساجی سنتی یزد مهارت یافت. سپس به کربلا رفت و کارخانه عبابافی را در آنجا تأسیس کرد. آن‌گاه به یزد بازگشت و با تبدیل دستگاه‌های قدیمی بافندگی به دستگاه‌های «ماکوپران» میزان تولید و کیفیت محصول را افزایش داد. او در ۱۳۰۰ به کمک امیرخان کورغانلی، نخستین دستگاه بافندگی ماشینی را به همراه یک دستگاه مولد برق از آلمان به یزد آورد. حسینعلی هراتی در ۱۳۱۰ از وی خواست که در تأسیس کارخانه درخشان همکاری کند. صنعتی برای خرید ماشین‌آلات و گذراندن دوره کارآموزی به آلمان رفت، دو سال پس از بازگشت به ایران، کارخانه سعادت نساجان در یزد را تأسیس کرد. وی تا پایان عمر مدیر فنی کارخانه بود (همان، ۹۱۹).

۱۵. منتسب به سید نظام‌الدین حیدر مشهور به دیگ‌بندان، عالم دینی و پیشوای صوفیه در قرن هشتم ه. ق. او در ۷۳۳ ه. ق. در کوچه دیگ‌بندان مسجد بزرگی ساخت و در کنار آن برای خود مقبره‌ای بنا کرد (همان، ۶۱۶).

۱۶. جهت کسب اطلاعات بیشتر در رابطه با این قنات بنگرید به مقاله «بازنمایی سازه‌های آبی تاریخی در میدان وقت و ساعت یزد» (شهابی نژاد، ۱۳۹۸).

۱۷. برای اطلاع از وضعیت آب شرب یزد در دوره پهلوی دوم، بنگرید به تاریخیچه تحولات اجرایی آب و فاضلاب در استان (۱۳۸۶).

۱۸. در رابطه با وضعیت ترافیک شهر در دوره پهلوی دوم بنگرید به منشی‌زاده (۱۳۸۷) و مدرس (۱۳۹۰).

۱۹. آقای رضا خجسته فرزند حاج خلیل خجسته هستند. حاج خلیل متولی بقعه و پیگیر اقدامات مرمتی بود و پس از فوت در صحن بقعه به خاک سپرده شد. پس از فوت وی پسرش (آقا رضا) یکی از متولیان بقعه است.

۲۰. این بنا تاکنون کاربری آموزشی خود را حفظ کرده اما امروز به عنوان دبستان دخترانه مورد استفاده قرار می‌گیرد. در اوایل دهه ۹۰ در جریان تعمیرات ساختمان متوجه راه ارتباطی این بنا با قنات زارچ شدند.

فهرست منابع

- رستگار، سید احمد. (۱۳۹۷/۰۸/۲۲). مصاحبه شخصی.
- سمسار یزدی، علی اصغر و چراغی، زهره. (۱۳۸۳). بررسی جنبه‌های فنی و تاریخی قنات وقف‌آباد. در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی انسان و آب. تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، ۵۱-۶۳.
- سمسار یزدی، علی اصغر. (۱۳۹۳). قنات زارچ. یزد: شاهنده.
- سمسار یزدی، علی اصغر و کریمیان، آمنه. (۱۳۹۶). بازنمایی قنات وقف‌آباد یزد در منظر شهری سده‌های هشتم و چهاردهم هجری شمسی. اثر، ۳۸(۷۹)، ۲۹-۴۶.
- شکوهی، سید علی. (۱۳۹۷/۰۸/۱۶). مصاحبه شخصی.
- شرکت آب و فاضلاب استان یزد. (۱۳۸۶). تاریخچه تحولات اجرایی آب و فاضلاب در استان یزد. یزد: وصال.
- شمس‌الدینی، پیام. (۱۳۹۷). اتوماتون؛ بازیچه‌های شاهانه. مهر پارسه (ماهنامه ایران‌شناسی)، (۱۴)، ۳۰-۳۵.
- شهبازی نژاد، علی. (۱۳۹۸). بازنمایی سازه‌های آبی تاریخی در میدان وقت و ساعت یزد. معماری اقلیم گرم و خشک، (۹)۷، ۱-۱۷.
- فرحزاد، نریمان. (۱۳۹۷/۰۸/۰۳). مصاحبه شخصی.
- قلمسیاه، اکبر. (۱۳۹۷). ایران‌شهر ماندگار؛ دبیرستان ایران‌شهر یزد از دیروز تا امروز. ج. ۱. یزد: گیتا.
- کاتب یزدی، احمد بن حسین. (۱۳۵۷). تاریخ جدید یزد (به کوشش ایرج افشار). تهران: امیرکبیر.
- کاظمینی، میرزا محمد. (۱۳۸۲). دانشنامه مشاهیر یزد. یزد: بنیاد فرهنگی، پژوهشی ریحانه الرسول (س).
- کریمیان سردشتی، نادر. (۱۳۷۹). شرح حال سازنده رصد وقت و ساعت یزد. فرهنگ یزد، (۷-۶)، ۴۷-۴۹.
- کریمیان سردشتی، نادر. (۱۳۸۳). تاریخ زمان‌سنجی و صنعت ساعت‌سازی. تهران: امیرکبیر.
- مدرس، علی. (۱۳۹۰). معماری شهر یزد (دیروز-امروز-فردا) (ترجمه نصرالله سرمدی و محمد حسین دهقان). تهران: یزدا.
- مستوفی بافقی، محمد مفید بن محمود. (۱۳۸۵). جامع مفیدی (به کوشش ایرج افشار). تهران: اساطیر.
- مسگر نژاد، اصغر. (۱۳۹۷/۰۸/۰۸). مصاحبه شخصی.
- منشی‌زاده، محمدباقر. (۱۳۸۷). خاطرات و یادداشت‌های پراکنده، به انضمام خلاصه‌ای از اولین تاریخ شهر یزد. یزد: ریحانه الرسول.
- ابویی مهریزی، محمدرضا. (۱۳۹۱). تاریخ فرهنگی یزد در روزگار شاه عباس ثانی و شاه سلیمان صفوی. تهران: دکتر محمود افشار یزدی.
- افشار، ایرج. (۱۳۵۴). یادگارهای یزد. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی خانه کتاب یزد.
- آیتی، عبدالحسین. (۱۳۱۷). تاریخ یزد. ج. ۱. یزد: چاپخانه گلپهار یزد.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. (۱۳۸۵). جامع المقدمات. تهران: علم.
- پاپلی یزدی، محمد حسین و لباف خانیکی، مجید. (۱۳۸۸). قنات‌های تفت. مشهد: پاپلی.
- تشکری بافقی، علی اکبر. (۱۳۹۲). یزد عصر صفوی؛ از تأسیس سلسله تا پایان حکومت شاه عباس اول. یزد: اندیشمندان یزد.
- توسلی، محمود. (۱۳۶۸). طراحی شهری در بافت قدیم شهر یزد. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی.
- توسلی، محمود. (۱۳۹۱). ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران. تهران: نشر توسط نویسنده.
- توسلی، محمود. (۱۳۹۵). اصول و روش‌های طراحی شهری و فضاهای مسکونی در ایران؛ طراحی دسترس. تهران: دانشگاه تهران.
- جعفری، جعفر بن محمد. (۱۳۳۸). تاریخ یزد (به کوشش ایرج افشار). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- چراغی، زهره. (۱۳۹۱). وقف قنات (مطالعه موردی: قنات‌های موقوفة سیدرکن‌الدین در یزد). تاریخ اسلام و ایران، (۱۴)۲۲، ۵۱-۶۸.
- حاجی شعبانی، محمد. (۱۳۷۷). ضرورت بازسازی وقت و ساعت یزد. فرهنگ یزد، (۱۱)، ۱۰۶-۱۱۲.
- حبیبی قاینی بایگی، مریم. (۱۳۸۸). زمان‌سنجی و ساعت با نگاهی به موزه آستان قدس رضوی. نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی. (۴)۱، ۱-۲۸.
- خادم‌زاده، محمدحسن. (۱۳۸۸). محلات تاریخی شهر یزد. تهران: سبحان نور.
- خجسته، رضا. (۱۳۹۷/۰۸/۱۵ الف). مصاحبه شخصی.
- خجسته، علی. (۱۳۹۷/۰۸/۱۴ ب). مصاحبه شخصی.
- خجسته، محمد. (۱۳۹۷/۰۸/۱۲ ج). مصاحبه شخصی.
- دانش یزدی، فاطمه. (۱۳۸۷). کتبیبه‌های اسلامی شهر یزد. تهران: سبحان نور.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله: شهبازی نژاد، علی. (۱۴۰۰). بازنمایی سیر تحولات میدان وقت و ساعت یزد «از ابتدا تا انتهای دوره پهلوی» باغ نظر، (۱۰۴)۱۸، ۶۹-۸۰.

DOI:10.22034/BAGH.2021.274378.4811
URL: http://www.bagh-sj.com/article_140750.html

